

המרכיב הלאומי-פלסטיני בפעילות המסתננים 1948-1956

רוב המסתננים הערבים בין שלהי מלחמת השחרור למבצע קדש חדרו למדינת ישראל כדי להתיישב מחדש באזורים שמהם נמלטו או למטרות כלכליות - שוד, גניבה והברחות. אולם אף שהפעולות האלימות ממניעים לאומיים היו מיעוט, הן הטביעו את חותמן על התקופה כולה. לרוב הישראלים שחיו באותה עת זכורות השנים האלה כ"תקופת הפדאין" - המסתננים שחדרו למטרות רצח וחבלה

סרן רון

בשליטת ירדן; מרצועת עזה ומסיני, שהיו בשליטת מצרים; מלבנון ומסוריה. המשותף לכל פעולות ההסתננות היה העובדה שהן נעשו בידי ערבים תושבי הארצות הערביות השכנות תוך חציית קווי שביבת הנשק לתחומי מדינת ישראל. אך לא רק הם נפלו בקטיגוריה הזאת, היות והסיווג "מסתנן" נעשה על סמך היעדר תלוש רישום שחולק לתושבים על ידי הצבא. לפיכך גם אנשים, שלא יצאו את גבולות ישראל, אך מסיבות שונות לא קיבלו תלוש רישום כתושבים, נכללו בהגדרה הזאת.¹

לאורך התקופה (1948-1956) היו רוב המסתננים זכרים בוגרים בני יותר מ-14, אולם בשנות ה-50 המוקדמות היה שיעור ניכר מהמסתננים דווקא נשים וילדים. מבחינה גיאוגרפית היו שלושה יעדים

מרכזיים להסתננות:

1. "המותניים" - שטח ברוחב של 25-35 ק"מ, שהשתרע בין רצועת עזה המצרית לבין הר חברון הירדני. היה זה איזור שהתרוקן מיושבי הערבים במהלך מלחמת השחרור.
2. היעד המרכזי השני היה פרודור ירושלים, שהתרוקן אף הוא מערבים בעקבות המלחמה.
3. היעד השלישי היה איזור השפלה שלאורך גבול ישראל עם הגדה המערבית מצפון למובלעת לטרון.²

ב-29 בנובמבר 1947 הוחלט באו"ם על חלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות: ערבית ויהודית. במהלך השנה שלאחר ההחלטה קמה מדינת ישראל, ועימה נולדה בעיית הפליטים הפלסטינים. פועל יוצא של בעיית הפליטים היה התפתחותה של תופעת ההסתננות לתוך שטחי מדינת ישראל הצעירה.

בהקשר הזה נשאלה השאלה מהו המרכיב הלאומי-פלסטיני בפעילות המסתננים. האם הייתה יד מכוונת לפעילות המסתננים, או שמא הייתה זו פעילות ברמה המקומית וללא מוטיבציה לאומית. במאמר הזה אני מנתח את סוגי ההסתננות השונים, מצביע על שינויים בדפוסי ההסתננות במהלך הזמן ועל הסיבות

לכך ומפרט מהו המשקל היחסי של סוגי ההסתננות השונים. מתוך כך ניתן להבין מה היה משקלו האמיתי של המרכיב הלאומי בפעילות הזאת.

ההסתננות - סוגים ומניעים

בשנים 1949-1956 חצו את גבול ישראל אלפי מסתננים מהגדה המערבית, שהייתה

מבוא

קצין בחטיבת המחקר
באמ"ן

גדר הגבול בין ישראל ללבנון בסוף שנות ה-50

ההסתננויות, ואף שהייתה ניכרת בשנים 1949-1950, היא פחתה באורח ניכר לאחר 1951.⁸

פן אחר של ההסתננות הפרטית היה ההסתננות מסיבות "חברתיות". תחת ההגדרה הזאת נכללים ההסתננויות לשם התיישבות מחדש,⁹ לביקורי קרובים, להעברת ידיעות וכדומה. ככלל, הפעילות הזאת התרחשה בממדים נרחבים בעיקר בשנותיה הראשונות של המדינה, עת הגבולות היו פרוצים. אולם התהודה שקיבלה הייתה מינורית, משום שאזרחים ישראלים לא נפגעו ממנה ישירות, ולכן הם לא התלוננו עליה. כתוצאה מכך לא תועדו הממדים האמיתיים של התופעה ברשומות של כוחות הביטחון.¹⁰

במקביל להסתננות הכלכלית-חברתית הפרטית הלכה וצברה תאוצה ההסתננות המאורגנת, שהחלה במהלך 1949. "יזמים" בגדה וברצועת עזה הבחינו באפשרויות הכלכליות הגלומות בהסתננות לשטח מדינת ישראל. הללו החלו לארגן קבוצות שגנבו צאן ובקר, ציוד השקיה, פרטי לבוש, מוצרים לשימוש ביתי ונשק ממתיישבים יהודים ומכרו אותם בשווקים המקומיים. היו גם מי שהפעילו מסתננים שעסקו בהברחות. בין המוצרים שהוברחו לתוך ישראל היו: קפה, תה, סוכר וסיגריות, שנמכרו בישראל בקיצוב או שהוטל עליהם מס גבוה. בדרכם מישראל נשאו המבריחים מוצרים כגון: נפט, קמח ותרופות, שניכר בהם מחסור בארצות ערב או שהיו זולים הרבה יותר בישראל. כמו כן בוצעו הברחות "טרנזיט" של חשיש מתוצרת לבנון וסוריה למצרים דרך ישראל. הברחות של דברי דואר היו אף הן דבר מקובל. סוג זה של הברחות התפתח בשל חוסר היכולת להעביר דברי דואר בין המשפחות שהתפצלו ונשארו משני עברי הגבול.¹¹ ישנן מספר דוגמאות להסתננות כלכלית מאורגנת מהמדינות הערביות השכנות. בגזרה המצרית אירגן סוחר עזתי בשנים 1950-1951 קבוצות מסתננים לשם גניבת ציוד חקלאי מיישובים ישראלים בדרום. תמורת כל חדירה קיבל המסתנן 8 לירות מצריות - שכר שנחשב לגבוה במונחים של אותה תקופה. מידע אחר מצביע על סוחרים שהיו מעבירים קבוצות של עולי רגל מוסלמים מרצועת עזה דרך צפון הנגב להר חברון. משם היו עולי הרגל ממשיכים בדרכם למכה. גם בגזרה הירדנית פעלו מספר כנופיות כלכליות. אנשי הכנופיות היו ברובם פליטים, ומיעוטם תושבים מכפרים באזורי הספר. הכנופיות פעלו בראשית שנות ה-50, ואף

מחלקת המודיעין של צה"ל (לימים אגף מודיעין) ואנשי המודיעין של משטרת ישראל סיווגו את ההסתננות לשלוש קטיגוריות עיקריות: ההסתננות עוינת, ההסתננות חמורה וההסתננות שקטה.

בקטיגוריה הראשונה נכללו כל ההסתננויות שהיו כרוכות בנשיאת נשק לצורך חבלה, רצח, התקפה ביריות, גנבות נשק ותחמושת, גניבת חוטי חשמל וחוטיפות.

בקטיגוריה השנייה - ההסתננות חמורה - נכללו ההסתננויות שנקשרו לשוד, לגנבות ולהסגת גבול, ובכלל זה עיבוד אדמות בישראל והברחות.

בקטיגוריה השלישית, ה"שקטה", נכללו ההסתננויות למטרת השתקעות ומעבר דרך ישראל וכן חציית גבול בטעות.

אולם כדי לבחון את הרקע הלאומי של ההסתננויות יש לבחון את הנושא לפי קריטריון אחר - קריטריון המניע. להסתננויות יכולים היו להיות - נוסף על המניע הלאומי - גם מניעים כלכליים ופוליטיים. הסיווג הזה לפי מניע הוא בעייתי מאוד, שכן לעיתים בוצעה ההסתננות "החמורה" מתוך כמה מניעים בעת ובעונה אחת, וקשה לנתק, למשל, בין המניע הכלכלי לבין מניע הנקמה והרצון לפגוע בישראל, שהוא מרכיב מרכזי של המניע הלאומי.³

הסתננות חברתית-כלכלית⁴

יש להקדים ולומר כי המניע הכלכלי להסתננות נעוץ במצב הכלכלי הקשה שהיה נחלתם של פליטים רבים. ככלל, מספר המסתננים מסיבות כלכליות השתנה לפי עונות השנה. מספרם עלה בתקופת הקציר והצטמצם בחורף. תחת הכותרת "ההסתננות כלכלית" נכללות ההסתננויות לשם השבת רכוש ויבולים, חדירות לשם עיבוד שדות ולמראה ואף דיג בלתי חוקי בתחום המים הטריטוריאליים של מדינת ישראל.⁵

חציות גבול אלה התבצעו בעיקר על-ידי פליטים וכפריים שגרו באופן קבוע סמוך לגבול עם ישראל. הדבר מוסבר בכך שבעקבות המלחמה והסכמי שביתת הנשק שלאחריה נוצר נוסף על מעמד הפליטים מחוסרי הקרקע גם מעמד של חקלאים מרוששים. המציאות הזאת של מחסור כלכלי דחפה אותם לעבור את הגבול ולגנוב מהיהודים - ולו גם במחיר עצירתם או אף הריגתם.⁶

בהקשר הזה יש לציין כי באותה עת היה קיים חוסר בהירות לגבי מיקומם של קווי שביתת הנשק. בשלבים הראשונים לאחר תום מלחמת השחרור גם חוסר הבהירות הזו למעבר בשוגג של הגבול על-ידי רועי צאן ופלאחים. הבעיה הייתה קשה במיוחד בגבול ישראל-ירדן. מובן שגם לסוג הזה של חדירות התייחסו כאל ההסתננות.⁷

דפוס חדירה נוסף היה מעבר מרצועת עזה לגדה המערבית. המניע למעבר היה ככל הנראה הרצון לעבור מהדלות חסרת העתיד ומהדיכוי המצרי שבעזה אל הגדה המערבית, שהציעה אפשרויות טובות הרבה יותר. היו אף פליטים שראו בגדה מקפצה ליציאה למקומות מרוחקים יותר בעולם הערבי. הפעילות הזאת הייתה אך שיעור קטן מכלל

שמניעיהן היו ביסודם כלכליים, הן הסבו לא אחת אבדות לישראל.

גם לאורך גבול לבנון פעלו בשנים 1949-1952 כנופיות מסתננים, שאורגנו על-ידי נכבדים שיעים מקומיים. הכנופיות האלה התמחו בהברחה ובשוד. ככלל עשו המבריחים עסקים עם ערבים ישראלים בגליל או בכפרים שלמרגלות השומרון. אחדים אף עשו עסקים עם יהודים ישראלים. אולם להערכת צה"ל הייתה הפעילות הכלכלית הזאת לעיתים כיסוי לפעילות מודיעינית ולמבצעים חשאיים אחרים מצד גורמים עוינים. נוסף על כך בולטת העובדה שפעולות הגניבה והשוד גלשו לתחום האפור, המערב מניעים כלכליים עם פעילות אלימה, שמטרתה פוליטית.¹²

הסתננות פוליטית-צבאית

כשנתיים שלוש לאחר מלחמת השחרור החלו להיכנס לתמונה – במקביל להסתננות הכלכלית – גם גורמים פוליטיים. הללו שאפו לנצל את תופעת ההסתננות למטרות לחימה. התכלית הפוליטית של ההסתננות מהסוג הזה הייתה לקיים מתיחות מתמדת לאורך קווי המגע כדי ליצור לחץ על ישראל, למנוע הקפאה של הסטטוס-קוו ולחבל בכל אפשרות של משא-ומתן מדיני.¹³ היו לפחות שלושה גורמים פלסטיניים שכיוונו את ההסתננות: 1. "הוועד הערבי העליון"

בראשותו של המופתי הירושלמי (לשעבר), חאג' אמין אל-חוסייני. הגוף הזה המשיך להתקיים גם לאחר מלחמת השחרור בגרסה מוקטנת בבירות שונות בעולם הערבי. 2. ממשלת "כל-פלסטין" בהנהגת אחמד חלימי פאשא. משרדיה היו בקהיר, מאחר שפרק זמן קצר לאחר ייסודה עזבה את מקום מושבה בעזה. 3. ג'מאל אל-חוסייני, שהיה קרוב משפחתו של חאג' אמין. לצד הגורמים האלה פעלו גורמים נוספים, כגון האחים המוסלמים וגורמים פרטיים שונים, שעליהם ארחיב את הדיבור בהמשך.¹⁴

שיטת הפעולה של הארגונים הפוליטיים הייתה בדרך כלל קבועה. לא הוקם ארגון מחתרתי, שהוביל מבצעי הסתננות, אלא היו רק אנשי קשר מהימנים בגדה המערבית, ברצועת עזה ובדרום לבנון, שהעבירו את ההוראות ואת הכספים מההנהגה הלאומית ל"קבלני הביצוע". כלומר, המפקדות שכרו על-פי צורכיהם, בדרך כלל בהתקשרות חד-פעמית, את אנשי השטח¹⁵ לביצוע המשימה. סייעו לדפוס הפעולה הזה העדר פיקוח קפדני על פעילותם של הגורמים הפוליטיים והעובדה שהייתה רק נוכחות צבאית קטנה לאורך הגבול בין מדינות ערב למדינת ישראל.¹⁶ אך קודם שארחיב את היריעה בנושא ההסתננות

הפוליטית המאורגנת, יש להיות ערים לכך שלא רק גופים פוליטיים מאורגנים פעלו בשטח, אלא גם כנופיות של מסתננים פוליטיים, שהמניע שלהם היה תאוות נקם: על התבוסה ב-1948 ועל פגיעות בקרוביהם – אם במלחמה ואם בהתנגשויות גבול עם צה"ל לאחר המלחמה. מה שייחד את פעילותם היה שלפחות בתחילת הדרך הם פעלו ללא חסות של גופים "לאומיים". למשל, בגזרה הירדנית פעלו מספר חוליות כאלה, ובכללן חוליה שהייתה אחראית למספר מעשי רצח בפאתי ירושלים בשנים 1951-1952. הייתה זו כנופיה של פליטים מכפר הספר ולג'ה, שבראשה עמד מוחמד אל-מנסי וג'מיל מוחמד מהרב. כנופיה אחרת שפעלה באותה הגזרה החל מ-1951 הייתה בראשותו של חסן עלי עבד מוסטפה צמוילי. בתחילת דרכו היה צמוילי מסתנן כלכלי, אולם לאחר שנהרג חותנו מיריות של סיור ישראלי, הפך למסתנן עוין. בין יוני 1952 לאוקטובר 1954 היה מעורב בכ-20 מקרים של רצח ושל חבלה בשטח ישראל.

גם בגזרה הלבנונית פעלו חוליות כאלה. כבר ב-1949 כוון שיעור מסוים של הסתננויות נגד ערבים ישראלים שנחשדו בשיתוף פעולה עם השלטונות הישראליים. מאוחר יותר, ב-1953, נודע על כנופיה נוספת, שאנשיה היו שישה פליטים מהכפר ציפורי. הכנופיה הזאת הייתה אחראית לרצח מתיישבים מהכפר ציפורי ולרצח ערבי ישראלי שעבד בשירות ממשלת ישראל. אפשר שאנשי הכנופיה רצחו גם סוכן צ'רקסי של המודיעין הישראלי. כללו של דבר, מדובר בגילויים של יוזמה מקומית ברמות שונות – החל מראש חמולת פליטים, ששלח את אנשיו לנקום במתיישבים היהודים היושבים על כפרם לשעבר, וכלה ביוזמות מקומיות של אנשי ממשל ושל קצינים ערבים, שאירגנו פשיטות של פליטים. בתוון פעלו הכנופיות הפרטיות.¹⁷

עם כל העניין שיש בהסתננות הפוליטית הפרטית, זו המוסדית-לאומית המאורגנת חשובה הרבה יותר. הבולט מבין הגורמים הלאומיים היה "הוועד הערבי העליון" בראשות המופתי הירושלמי, חאג' אמין אל-חוסייני. המופתי חש שהמגעים שהתקיימו באותה עת בין ישראל לבין ירדן ומצרים יסתיימו בהסכמי שלום. כדי לטרפד את המגמה הזאת לא הסתפק המופתי במאמץ להשפיע על המנהיגות הערבית ועל דעת הקהל, אלא יזם פעילות חבלנית של פלסטינים בתוך שטח ישראל במטרה להגביר את המתח בגבולות ולהביא להערכת היחסים בין ישראל למדינות ערב.

בביצוע הפיגועים נעזר המופתי במפקדים של ארגון "אל-ג'יהאד אל-מוקדס" ובפעילים אחרים משנות המרד הערבי של 1936-1939. שכרם של הפעילים האלה שולם על-ידי "הוועד הערבי העליון". האחראי על הפעלת החוליות היה

גורמים פוליטיים שאפו לנצל את תופעת ההסתננות למטרות לחימה, כדי לקיים מתיחות מתמדת לאורך קווי המגע, כדי ליצור לחץ על ישראל, למנוע הקפאה של הסטטוס-קוו ולחבל בכל אפשרות של משא-ומתן מדיני

18.3.1954 - 11 נרצחים בהתקפת מחבלים על אוטובוס שעשה את דרכו לאילת במעלה העקרבים בנגב. עקבות המרצחים הובילו לירדן

המרכיב הלאומי-פלסטיני בפעילות המסתננים 1948-1956

מהסיבה הזאת לא הורשה המופתי להשתתף בוועידה, אך למרות זאת עמדה ההתכנסות בסימן שליטתם של תומכי המופתי. ראוי לציין כי אחת מהחלטות הוועידה קראה לערבים לגייס ולהכין "כוחות עממיים למאבק ממשי בישראל", אך לא היה שום אזכור ישיר של קריאה לתקוף את ישראל באמצעות מסתננים. מאוחר יותר, בתחילת 1955, שוב הצטברו בידי המודיעין הירדני ידיעות מהימנות על כוונתו של "הוועד הערבי העליון" לחדש את ההסתננות המזוינת לישראל בהיקף גדול. החשש הירדני היה שהפעילות לחידוש ההסתננות מעידה על רצון האופוזיציה הלאומית הפלסטינית לצאת למאבק גלוי בשלטון ההאשמי.²⁰

גם בגזרה הסורית והלבנונית לא שקטו פעיליו של המופתי על שמריהם. בין היתר נמסר בדיווחי מודיעין ירדניים כי בקיץ 1954 פעלו מדמשק שתי כנופיות חבלה, שהיו קשורות למופתי. ייתכן שאחת מהכנופיות האלה ביצעה מארב למכונית ישראלית ליד בית שאן בתחילת אפריל 1955. אולם נראה כי שתי הכנופיות האלה חדלו לפעול באביב-קיץ 1955. מגבול הלבנון הפעיל חאג' אמין קבוצות מסתננים בראשות נאמנו הוותיק מחמוד נענעה, יליד חיפה. אנשי הקבוצות באו מקרב משפחת אל-חליל, משפחה שיעית רבת השפעה מצור. החוליות האלה הרגו, בין היתר, ארבעה ישראלים מול הכפר רומיש שבגליל העליון.

כללו של דבר, המופתי ואנשיו ניסו את כוחם בליבוי המתח בין מדינות ערב למדינת ישראל כדי למנוע התקדמות במשא-ומתן המדיני.²¹

מסגרת לאומית נוספת שהכווינה פעילות הסתננות הופעלה על-ידי ג'מאל אל-חוסייני, בן משפחתו ויד ימינו של המופתי בתוך "הוועד הערבי העליון". אלא שביולי 1954 נטש ג'מאל את המופתי והחל לפעול בשירות הסעודים. בין היתר – על-פי מידע שהגיע לירדנים – סיפקו הסעודים כספים לג'מאל על מנת שיארגן בתוך שטח ישראל פשיטות חבלה מלבנון. אולם אנשי "דרג הביניים" שילשלו את הכספים לכיסיהם ולא יזמו שום פעולה.

נקודה מעניינת בקשר לג'מאל היא פנייתו לפאוזי אל-קאוקג'י בהצעה לארגן פשיטות לתוך ישראל. באותה עת ישב אל-קאוקג'י בביירות לאחר ש"פרש לגמלאות". אולם המהלך הזה נגדע באיבו על-ידי הלבנונים והסורים.²²

גורם לאומי מכוון נוסף היה ממשלת "כל פלסטיין", שהוקמה בספטמבר 1948 ברצועת עזה. היא עסקה בארגון פח"ע בתחומי ישראל, בעיקר לאורך קווי שביתת הנשק.

תופיק אבראהים אל-ע'לאיני, שהיה מוכר בכינויו "אבר-אבראהים הקטן". הוא נולד בנצרת ועבר להתגורר בסוריה.¹⁸ כאמור פעל המופתי במדינות ערב השונות כדי לארגן חוליות חבלה. לדוגמא, כבר באמצע 1950 העריך המודיעין הישראלי כי ברצועת עזה פועלות לפחות שלוש חוליות מאורגנות של שודדים חוצי גבול. עוד העריכו, כי בין היתר נתמכו החוליות האלה על-ידי אנשי המופתי. מאוחר יותר, ב-1953, בוצעו מספר מיקושים בגבול ישראל-מצרים. להערכת ישראל היו הממקשים מאנשיו של המופתי. חשוב לציין כי פעילותו של חאג' אמין הייתה אז למורת רוחם של המצרים, משום שבאותה העת הם ביקשו לשמור על שקט לאורך קו הגבול.¹⁹

גם בגזרה הירדנית התנהלה פעילות שאירגנו אנשיו של המופתי. בשנים 1949-1950 חשדו הצדדים – הישראלי והירדני – כי שורשה של כל תקרית הוא בפעילותו של המופתי ושל "הוועד הערבי העליון". זאת בשל התפקיד שמילאו המופתי ואנשיו במרד הערבי ובמלחמת השחרור. אנשי מודיעין ירדנים הגיעו למסקנה – שבאה לידי ביטוי בדוחות שכתבו באותה התקופה – שבראשית 1953 החלה הסתננות חבלנית מתחום ירדן לתוך ישראל. נוסף על כך דובר בדוחות גם על הסתננות מאורגנת ומתוספקת שנעשתה במקביל אף מסוריה, מלבנון וממצרים. על-פי חשדם של הירדנים, נעשו התכנון והספקת האמצעים על-ידי המופתי ותומכיו. אולם כעבור שנה דיווח המודיעין של הלגיון כי אין הוכחות שמאמציו של המופתי אכן הובילו בסופו של דבר לביצוע תקיפות מירדן.

בהקשר הזה יש לציין את "הוועידה האסלאמית", שכונסה בירושלים בדצמבר 1953, ואשר ליבתה את חשדות הירדנים בדבר חתרנות נגדה ונגד ישראל מצד המופתי ואנשיו.

שינויים בדפוסי ההסתננות

מדינות ערב ותופעת ההסתננות

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת השחרור לא הייתה בישראל הערכת מצב חד-משמעית בנוגע לאחירותן הישירה של מדינות ערב, ובעיקר של ירדן, להסתננות. הערכת המצב נעה בין שיתוף פעולה של השלטונות עם המסתננים בסיוע פעיל או פסיבי, דרך העלמת עין וכלה במאמצים בלתי מספקים לצמצם את התופעה.

הקושי לקבוע את מידת אחירותן של מדינות ערב לתופעה נבע מכמה גורמים. בראש ובראשונה לא היה ברור מהי עמדתה המגובשת של המדינה הנידונה לגבי תמיכה בהסתננות, משום שבממשל גופו היו גישות סותרות. הלכה למעשה הייתה המדיניות פשרה בין המגמות הסותרות האלה. סיבה שנייה הייתה פערים בין מגמות השלטון המרכזי, בעל הראייה הרחבה יותר, לבין ביצוע המדיניות על-ידי כוחות הצבא בשטח.

בסוף 1954 ובתחילת 1955 התחולל בישראל שינוי בהערכת המצב בשאלת אופיה של תופעת ההסתננות. ככל שהחריפו תופעת ההסתננות האלימה, היקפה ותעוזת המסתננים, הלכה והתחזקה ההערכה במערכת הביטחון הישראלית כי פעילות המסתננים מתואמת עם המוסדות הביטחוניים במדינות השכנות. המגמה החדשה נבעה מכך שהמדינות הערביות הבינו כי הן יכולות להחליש את מדינת ישראל בלא להסתבך במלחמה כוללת על-ידי הפעלת טרור במתאר של הסתננות.²⁷

בהקשר לכך בולטת במיוחד המדיניות המצרית כלפי ההסתננות, שהייתה בכללה מחולקת לשתי תקופות מרכזיות. מראשית שנות ה-50 ועד פשיטת צה"ל על עזה בפברואר 1955 התנגדה מצרים רשמית ובעקביות להסתננות, למעט במקרים בודדים. משם ואילך המשיכו המצרים להתנגד להסתננות אזרחית-כלכלית בלתי מבוקרת, אך יחד עם זאת יזמו הסתננות אלימה מתוך שיקולים מדיניים וצבאיים. היו מספר סיבות לרצונם של המצרים למנוע הסתננות אזרחית מתחומי הרצועה. המרכזיים שבהם היו ההסתייגות העקרונית מהפרת חוקיהם ומחציית הגבולות באין מפריע והרצון שלא לגרום לתגובות נגד מהצד הישראלי. סיבות נוספות היו החשש מפגיעה במוניטין המצרי ואף מפני "בריחת מוחות" של הפליטים הצעירים יותר והישארותם מאחור של "ההמונים מוכי העוני והבערות".²⁸

במסגרת מאמצייהם לבלימת ההסתננות האזרחית הטילו המושלים הצבאיים המצריים בעזה הגבלות על התנועה, עוצר ואיסורים על התקרבות לגבול. יש לציין כי בשנים 1948-1956 פירסם השלטון המצרי ברצועת עזה 17 צווי עוצר. אחדים מהם היו לצורכי פנים, אולם רובם באו למנוע התקרבות לדרכים הראשיות ולאזורים הסמוכים לקווי שביתת הנשק משעות הערב המוקדמות ועד עליית השחר. יתר על כן, במאי 1952 יזמו המצרים מסע למניעת הסתננות מהרצועה. במסגרת זו נעצרו חשודים רבים, וסוכלה תוכנית

"ממשלת כל פלסטיין" מימנה את פעילות ההסתננות באמצעות "בנק אל-אומה" בדמשק, ובין פעיליה המרכזיים היה ג'מאל ערפאת (אבר-הישאם), אחיו של יאסר ערפאת.²³ לצד הפעילות הלאומית המאורגנת פעל בשטח גם ארגון "האחים המוסלמים". את פעילות "האחים המוסלמים" קשה לסווג כלאומית פלסטינית, אף שבין הפעילים היו אולי גם יוצאי "צבא השחרור" של פאוזי אל-קאוקג'י. פעילותם של "האחים" לא התמקדה בגזרה אחת בלבד, אלא במספר גזרות במקביל. כך, למשל, חצתה חוליה של אנשי "האחים" את גבול ישראל-לבנון בשלהי 1949 ובראשית 1950, תקפה ערבים

1956.4.11 - 6 נערים והמדריך שלהם נרצחים ביד "פדאיון" במושב שפריר ליד בית-דגן

ישראלים בגליל המערבי והרגה ופצעה כמה מהם. גם בגזרה המצרית יש עדויות לפעילותם. למשל, ב-25 באוקטובר 1954 פוצצו פעילי "האחים המוסלמים" צינור מים ליד קיבוץ מפלסים. יש לציין כי החל מאוקטובר 1954 פעלו המצרים לפרק את תאי "האחים" ברצועה. הדבר נבע בראש ובראשונה בשל רדיפתם של "האחים" במצרים וכן בשל רצונם של המצרים לשמור על שקט בגבול ישראל-מצרים.²⁴ לא רק גורמים פוליטיים היו מעורבים בהסתננות לשטחי מדינת ישראל, אלא גם מדינות ערב.²⁵ ככלל הופעלו המסתננים למטרות מודיעיניות וצבאיות, אולם ממדי הפעילות הזאת היו באותו שלב קטנים. מטרת ההסתננות שאירגנו מדינות ערב הייתה לשרת את האינטרסים שלהן. רק לקראת אמצע שנות ה-50 קיבלה התופעה תנופה והפכה למאפיין המרכזי של ההסתננות עד למבצע קדש ב-1956.²⁶ מתברר איפוא שבתקופה הנידונה פעלו בשטח מספר ארגונים פוליטיים, שלא השכילו לשתף פעולה זה עם זה במטרה להשיג יתר השפעה ויעילות. כל ארגון התמקד באינטרסים הפרטיים שלו, שלעיתים נגדו את אלה של הארגונים האחרים. כללו של דבר, בעלי העניין הלאומי שאפו לגרור את מדינות ערב למאבק במדינת ישראל על-ידי החרפת המתיחות לאורך קווי המגע. אולם דפוס הפעולה הזה השתנה במהלך הזמן, עם השתנות היחס של מדינות ערב כלפי תופעת ההסתננות.

באיזור תעלת סואץ בשנים 1952-1954. היו אלה יחידות צבא מצריות, שנמנו עם "המשמר הלאומי" המצרי, ושהתמחו בחבלה ובמיקוש. השיטות שנקטו המצרים נגד הבריטים בתעלה הועתקו מאוחר יותר על-ידי המודיעין הצבאי המצרי והפדאין ברצועת עזה והופעלו נגד ישראל. קודם להקמתה של יחידת הפדאין ברצועת עזה העריך אמ"ן כי מושל עזה, עבדאללה רפעת, הקים יחידת מתנדבים מקומיים באפריל 1954 בעקבות פעולות התגמול של צה"ל. היחידה הוכפפה למודיעין הצבאי המצרי בעזה, ותפקידה היה לבצע פעולות פשיטה וחבלה בשטח ישראל. אנשי היחידה היו ברובם פלסטינים שגויסו ברצועת עזה ואשר תוגברו בקומץ נגדים מהצבא המצרי הסדיר. נראה כי היחידה הופעלה נגד ישראל כבר באפריל 1954, אולם תקיפתה היו אקראיות וחובבניות.³³

אולם בעקבות פשיטת צה"ל על עזה ב-28 בפברואר 1955, שבמהלכה נהרגו ונפצעו חיילים מצרים ופלסטינים רבים, שינתה מצרים את מדיניותה באופן קיצוני. בחודשים מארס-אפריל 1955 החלו פשיטות רצח וחבלה שיטתיות בתוך שטח ישראל שאורגנו בידי הצבא המצרי. תחילה הפעילו המצרים לשם כך יחידות מצריות ופלסטיניות סדירות, שאיישו את קו שביתת הנשק ושתוגברו בחיילי "המשמר

הלאומי" המצרי שהובאו ממצרים. במקביל החלה מצרים לארגן ברצועת עזה יחידת קבע של פדאין שמטרתן אחת: ביצוע פעולות של לוחמה זעירה בשטח ישראל. במסגרת הזאת פעלו המצרים בשני מישורים: במישור הראשון הם פעלו לגייס ולארגן לוחמי גרילה בלבנון, בסוריה ובירדן ובמישור השני הם פעלו להקים גדוד פדאין ברצועת עזה. חשוב להדגיש שהיה זה מפנה תפיסתי כולל במדיניות המצרית כלפי סוגיית ההסתננות. ראייה לכך אפשר למצוא בשינוי הטרמינולוגיה המצרית בתקשורת ואפילו בהתכתבויות הרשמיות. אם קודם למפנה השתמשו המצרים במונח השלילי "מותסלילון" ("גנבים") כדי לתאר את המסתננים, הרי לאחר המפנה הם כונו "פדאין" – מונח שהוא בעל משמעות חיובית. באופן עקרוני מטרת הפעלתן של חוליות הפדאין הייתה לנקום על פשיטות צה"ל, להטיל אימה על אוכלוסיית הספר ולתקוף סורים צה"ל. על-ידי כך רצו המצרים להחליש את ישראל – ייתכן שכשלב מכין לקראת "הסיבוב השני".³⁴

בהתאם למגמה החדשה הזאת החל חאפז, ראש המודיעין הצבאי המצרי ברצועת עזה, לגייס בחודשים שלאחר פעולת עזה עשרות פלסטינים מבת-הכלא ברצועה על מנת להרחיב את פלוגת הסיירים שלו ליחידה פדאנית של ממש. מגויסיו של חאפז אומנו ברצועה על-ידי אנשי "המשמר הלאומי" המצרי (שכאמור אליו השתייכו יחידות

של תומכי המופתי לבצע סדרה נרחבת של מיקושים בשטח ישראל. מאוחר יותר, החל מאוקטובר 1954, החלו המצרים לפרק את תאי "האחים המוסלמים" ברצועת עזה – תאים שהיו אחראים לרבים מהפיגועים נגד ישראל בין המחצית השנייה של 1954 לינואר 1955. מוסטפה חאפז, מפקד המודיעין המצרי ברצועת עזה, התנגד להקמת "המשמר הלאומי" – יחידה צבאית בחסות מצרית שהוקמה באותה עת ברצועה והתבססה על פלסטינים מקומיים ועל פליטים. בתזכיר פנימי ששלח חאפז לממונים עליו כתב, בין היתר, כי הוא שולל גיוס פלסטינים, משום שהללו אינם ממושמעים ויבצעו פעולות נקם בשטח מדינת ישראל בניגוד לאינטרסים המצריים.²⁹

אולם על אף מאמציהם השיגו המצרים הצלחה חלקית בלבד בסיכול ההסתננות האזרחית. לטענתו של אהוד יערי, נבע הדבר מנוכחות צבאית מצומצמת ברצועה, מחוסר אכיפת המרות המצרית על האוכלוסייה ואף בגלל תקלות ושיבושים, לעיתים מכוונים, מצד דרגי השטח המצריים.

יתר על כן, לכל המאוחר ממארס 1952 ישנן עדויות ממקורות שונים, ובהם עדויות של סוכנים ושל סיירים מצרים שנתפסו בשטח ישראל, כי נשלחו לפעילותם על-ידי חאפז עצמו. דהיינו, כבר מהתקופה ההיא החלו

המצרים לנצל את המסתננים לטובת האינטרסים שלהם. יש להדגיש כי כבר אז לא הסתכמה הפעילות המצרית באיסוף מודיעיני בלבד, אלא כללה גם פיגועים בתוך שטח ישראל.³⁰

בגזרות האחרות הייתה התמונה יותר חדי-ממדית. עד מארס 1956 עשתה ירדן מאמצים ניכרים לבלום את ההסתננות משטחה.³¹ במסגרת זו נעצרו מסתננים במאותיהם – אם לא באלפיהם – והושלכו לכלא. אולם בשל אופי השטח, אורך הגבול, ממדיו הקטנים של הלגיון ואהדת האוכלוסייה למסתננים שובשו מאמציהם של השלטונות הירדניים. גם הסורים – חוץ ממאבקם על השטחים המפורזים, שבמסגרתו התירו הסתננות אזרחית לצורכי מרעה ועיבוד שדות בשטחים האלה – שללו את ההסתננות ומנעו אותה כמעט לגמרי. ולבסוף, גם הלבנונים שללו את ההסתננות, ואף עלה בידיהם לבלום אותה בצורה ניכרת. אולם דפוסי הפעילות האלה היו תקפים עד פברואר 1955, לפני פשיטת צה"ל על עזה. מהפשיטה הזאת ואילך התחולל שינוי בהתייחסות לסוגיית ההסתננות – בעיקר מצד המצרים, שהחלו לשגר את חוליות הפדאין לשטח ישראל.³²

הפדאין

שורשיה של תופעת הפדאין ("המקריבים עצמם") נעוצים בטרור ובגרילה המאורגנת שהפעילו המצרים נגד הבריטים

ככל שהחריפו תופעת ההסתננות האלימה, היקפה ותעוזת המסתננים, הלכה והתחזקה ההערכה במערכת הביטחון הישראלית כי פעילות המסתננים מתואמת עם המוסדות הביטחוניים במדינות השכנות

הפדאין המצריות) ובמחנות "המשמר הלאומי" במצרים. יחידת הפדאין הפלסטינית הורחבה לגדוד מצרי תקני רק בשלהי 1955 – תחילת 1956, ובשיא כוחה הגיעה ל-600 מגויסים, דהיינו סד"כ של גדוד מוגבר. חשוב לציין כי המגויסים היו פלסטינים, אולם שלד הפיקוד הושתת על 56 אנשי צבא מצרים.³⁵

כאמור, במקביל למיסודו של גדוד הפדאין ברצועת עזה החלו המצרים לגייס ולארגן פדאין גם בירדן, בלבנון ובסוריה. בניסיונותיהם התקשרו המצרים עם תומכי המופתי, ואלה סיפקו להם רשימות של חברי הארגון הצבאי המופתאי מתקופת המנדט, "אל-ג'יהאד אל-מוקדס". בתגובה הטילו הירדנים פיקוח על פעילים מצרים ועל פעילים בתנועתו של המופתי. בתוך כך נפוצה השמועה שהמודיעין המצרי מארגן פעילות הסתננות מהגדה המערבית, וצעירים מרצועת עזה החלו פוקדים את משרדי המודיעין המצרי בבקשה להתגייס לפדאין ולהישלח לירדן. מעניינת העובדה כי רבים מהפונים הדגישו בבקשותיהם את הנימוק הכלכלי ולא את הדחף הפטרוטי.

בסיכומו של דבר, למרות התנגדותן של מדינות ערב, שבהן התנהלה פעילות הפדאין, הצליחו המצרים להפעיל משטחיהן חוליות חבלה, שחדרו לתוך מדינת ישראל.³⁶ הפעם הראשונה שהמצרים הצהירו כי הם שלחו חוליות

פדאין במטרה לפגוע בתושבי מדינת ישראל הייתה ב-25 באוגוסט 1955. הפעולה שהם הודו בביצועה הייתה שיגור של תריסר חוליות פדאין, שמנו בסך הכול כ-60 איש, לשטח ישראל במשימות הרג וחבלה. זו הייתה התגובה המצרית לפשיטת צה"ל (ב-22 באוגוסט) מול מפלסים. באמצעות הפעלת הפדאין קיווה נאצר לזרוע אימה, שתביא לערעור

אמונם של תושבי ישראל בממשלתם ובצבאם, לעודד הגירה מישראל ובמקביל לחזק את המורל של צבא מצרים ושל תושבי רצועת עזה ואף לחזק את ממשלתו מבחינה פנימית. בסיכומו של שבוע הפעולה רצחו הפדאין 15 ישראלים ופצעו יותר מ-12.³⁷ ישראל הגיבה בפשיטה על משטרת חאן-יונס בלילה שבין 31 באוגוסט ל-1 בספטמבר 1955. הפעולה הזאת גבתה מחיר דמים כבד מהמצרים: 72 מהם נהרגו, ו-58 נפצעו. בעקבות התגובה הצבאית החריפה של ישראל נמנעו המצרים בחודשים שלאחר מכן (מספטמבר 1955 ועד סוף מארס 1956) מלשלוח שוב פדאין מבסיסהם ברצועת עזה. תחת זאת פנו המצרים להפעיל את הפדאין דרך מדינות אחרות. ואכן לאחר מספר ימים, ב-7 בספטמבר 1955, בוצעו בתוך שטח ישראל פשיטות של פדאין שחדרו מירדן ומלבנון. בהפעלת החוליות האלה היו מעורבים הנספחים הצבאיים של מצרים ברבת-עמון, בדמשק ובביירות.³⁸

אולם גולת הכותרת של פעילות הפדאין הייתה באפריל 1956. ב-4 באפריל התנהל "יום קרב" בין מצרים לישראל, שבמהלכו נהרגו ברצועת עזה יותר מ-50 תושבים ומצרים

ויותר מ-100 נפצעו. נאצר הגיב בשיגור יחידות פדאין לתוך שטח ישראל. נראה כי בפעולות האלה השתתפו כ-200 פדאין, שמתוכם נהרגו 16, נשבו חמישה, ושניים הוכרזו כנעדרים. מתוך ה-23 שלא שבו לבתיהם היו 11 בני רצועת עזה, 11 פליטים ובדואי אחד. כולם, פרט לשניים, היו נשואים; 14 מהם היו אבות לילדים. הנפגעים היו בני 20-32, אולם רובם הגדול היה מעל גיל 25. מספרם הגדול, יחסית, של בני רצועת עזה בקרב הפדאין, ההרכב המבוגר, יחסית, וריבוי בעלי המשפחות מצביעים כולם על נימוקים כלכליים להצטרפות לשורות הפדאין ולא על נימוקים אידיאולוגיים.³⁹

בהמשך לתפנית שעשו המצרים ביחס להפעלת הפדאין דרך רצועת עזה חשוב לציין גם את המפנה במדיניות הירדנית כלפי הפדאין. הסיבה לשינוי במדיניות נעוצה בהדחתם של גלאב פאשה, מפקד הלגיון הירדני, ושל הקצונה הבריטית הבכירה במארס 1956. אלה הודחו בשל לחץ נאצריסטי מחוץ ואיום פלסטיני מבית. החלפתה של צמרת הצבא אותה לשטח ש"הרשות נתונה", והלגיון החל לשתף פעולה עם חוליות פדאין מרצועת עזה ואף החל לגייס פדאין משלו. זאת, כאמור, החל ממארס 1956.⁴⁰

פעילות הפדאין ברצועת עזה לא נמשכה עוד זמן רב. אומנם לאחר אפריל 1956 המשיכו הפדאין לפעול מרצועת עזה, אך רק בצורה ספורדית. את מכת המוות קיבלה פעילות הפדאין ב-12 ביולי 1956, כאשר עלה בידי ישראל לחסל את מוסטפה חאפז. שלושה חודשים מאוחר יותר, לאחר שנכבשה רצועת עזה על-ידי ישראל במסגרת מבצע קדש, חוסל כליל גדוד הפדאין. ישראל שלטה ברצועת עזה במשך יותר מארבעה חודשים – מ-1 בנובמבר 1956 ועד 7 במארס 1957.⁴¹

ניתן איפוא לסכם ולומר כי מאז פשיטת צה"ל על עזה בפברואר 1955 שינו מדינות ערב באופן בסיסי את גישתן ביחס לסוגיית ההסתננות, וכי את השינוי הזה הובילו המצרים. אולם אין לשכוח שההסתננות הזאת, שבאה לידי ביטוי בפעילות הפדאין, הייתה מכוונת להשגת יעדים פוליטיים של המדינות המשלחות. לעומת זאת, ההסתננות עצמאית של גורמים אינטרסנטיים שונים – הן פרטיים והן לאומיים ודתיים – המשיכה להיות מדוכאת, היות והיא לא שירתה את האינטרסים המדינתיים ואף פגעה בהם. יתר על כן, הצלחתה של פעילות הפדאין הפלסטינים הקנתה הישג פוליטי למצרים ולא לדרג המבצע הפלסטיני.

המשקל היחסי של סוגי ההסתננות

לפני כל עיסוק בסוגיית הסטטיסטיקה של סוגי ההסתננות השונים יש להקדים ולומר מספר מילים. בראש ובראשונה יש להדגיש כי בשנים הראשונות לקום המדינה לא נערך איסוף מסודר של נתונים ביחס למספר המסתננים ולמאפייני ההסתננות. נתונים כאלה נאספו בשיטתיות רק מ-1951-1952. יתר על כן, גם הנתונים שנאספו אינם מדויקים,

במקביל למיסודו של גדוד הפדאין ברצועת עזה החלו המצרים לגייס ולארגן פדאין גם בירדן, בלבנון ובסוריה

אריק שרון וזוידו (מזוקן) - מהמפקדים בפעולות הגמול

מתמיד במספר הנרצחים, משום שיותר ויותר מסתתנים חדרו מזוינים. ב-1949 נרצחו 22 ישראלים, וב-1951 נרצחו 48 ישראלים. בשנים 1952-1953 נשאר מספר האבדות יציב: ב-1952 נרצחו 42 ישראלים, וב-1953 נרצחו 44 אנשים. בשנים 1954-1955 חלה ירידה במספר מקרי הרצח: ב-1954 נרצחו 33 ישראלים, וב-1955 נרצחו 24 ישראלים. לעומת זאת ב-1956 נרשם גידול חד במספר האבדות - 54 נרצחים. הגידול מוסבר בהרחבת הטרור הערבי המאורגן על ידי מדינות ערב. מכאן מוכח, לכאורה, שלא היה גידול יחסי במספרן של ההסתתנויות האלימות.⁴⁴ באשר לסוגיית התחמשותם של המסתתנים טוען בני מוריס כי מהמחצית השנייה של 1948 ועד 1950 חדרו המסתתנים לא מזוינים, ומכאן שמטרתם הייתה ככל הנראה לא פוליטית. בשנים 1950-1951 חל גידול מתמיד במספר המסתתנים שהיו מזוינים ומאורגנים טוב יותר. לטענת מוריס, אין המגמה הזאת מעידה על מהות הפעילות כפוליטית-חבלנית, אלא זוהי תגובה של המסתתנים למדיניות "הירי החופשי" לשם הרג, שהפעילה ישראל לאורך הגבולות. כמו כן הגברת השמירה ביישובים הביאה לתגובה באש של המסתתנים על ניסיונות להפריע להם במלאכתם. עם הזמן יצרה המגמה הזאת בהדרגה חפיפה בין ההסתתנות הכלכלית התמימה לבין ההסתתנות הפוליטית האלימה. לטענת מוריס, התפתחה בשל כך בישראל בשנים 1952-1953 תחושה סובייקטיבית ולא נכונה כי אופי ההסתתנות השתנה באורך קיצוני, ומטרתה הפכה להיות בעיקר לשם רצח והבלה. מעניין, אך מוריס עצמו מביא בהערה את דבריו של גלאב

וקיימים פערים גדולים בין מספריהם של הגורמים השונים, ובהם הצבא והמשטרה. התופעה הזאת מוסברת בחוסר התיאום שהיה קיים באותה תקופה בין המערכות השונות. לדוגמא: נתוני המשטרה מבוססים על היתקלויות משטרתיות ועל מעקבים אחר מסתתנים. אולם פעמים רבות לא טרח צה"ל ליידע את המשטרה על היתקלויותיו שלו במסתתנים.⁴²

אף שמשפרים מדויקים אינם בנמצא, הרי ברור כי בשנים 1949-1956 חצו אלפי מסתתנים את גבולות מדינת ישראל מסיבות שונות. בשנת 1952 הגיעה התופעה לשיאה. בצה"ל העריכו באותה שנה שמדובר בכ-16 אלף חדירות. יותר מ-11 אלף חדירות התבצעו דרך גבול ירדן, וכ-5,000 דרך גבול מצרים. לאחר 1952 הסתמנה מגמת ירידה במספר ההסתתנויות. על-פי הסקירה השנתית של משטרת ישראל משנת 1952 נפלו לידי ישראל בשנה הנסקרת 3,181 מסתתנים. המספר כולל הרוגים, פצועים ועצורים.

1,779 מתוך 3,181 המסתתנים היו גברים (56%)

354 היו נשים (11%)

1,048 היו ילדים (33%)

44% מהמסתתנים שנפלו בידי ישראל היו איפוא נשים וילדים, שסביר להניח כי לא השתתפו בפעילות אלימה. הדו"ח המשטרתית ממשיך וקובע כי מבין כל הגברים המסתתנים שנתפסו בידי ישראל רק כ-25% באו כדי לבצע פעולות איבה. מכאן שרק כ-450 מהמסתתנים (14%), שחדרו לשטח ישראל ב-1952, ואשר נלכדו חיים או מתים, עשו זאת מתוך כוונה לבצע פעולות איבה.

הדו"ח המשטרתית מוסיף ומפרט כי ב-1952 היו בסך הכול 1,896 חדירות אלימות לתחום ישראל, שבהן השתתפו 6,673 מסתתנים. בדו"ח מצוין כי בקטיגוריה הזאת המספרים מדויקים למדי, שכן בין אם המסתתנים נתפסו ובין אם לאו, הנפגעים באו כמעט תמיד כדי לדווח על האירועים. יתר על כן, על-פי ההערכות והבדיקות, מסתתנים מהסוג הזה חזרו על פעולותיהם שוב ושוב. מכאן מסיק הדו"ח שמספרם האמיתי של המסתתנים מהקטיגוריה "האלימה" היה קטן ממספר האירועים האלימים, והוא מוערך בכ-900 בני-אדם בלבד.

לעומת זאת, כאשר מדובר בהסתתנות "שקטה" - בעיקר לשם התיישבות מחדש - המצב הפוך. רק מעטים מהמסתתנים נתפסו, ואילו על האחרים לא היו תלונות או דיווחים. הדו"ח המשטרתית מעריך את מספר המסתתנים בקטיגוריה הזאת במהלך 1952 כגדול פי ארבעה או חמישה ממספר הנתפסים. כלומר, מדובר בכ-12 אלף בני-אדם. בסיכומו של דבר, מדו"ח זה משתמע כי מספר המסתתנים האלימים (כאמור כ-900 איש) היו פחות מ-10% מכלל המסתתנים.⁴³

לשיטתו של בני מוריס, מגמה זו של שיעור ההסתתנות האלימה נשארה קבועה לאורך השנים עד שנת 1956. הוא מאשש את הקביעה הזאת על-ידי בחינת מספר הנרצחים הישראלים במהלך השנים. בשנים 1949-1951 היה גידול

פאשה, שלפיהם בקיץ 1953 צצה תופעה חדשה של מסתננים שיצאו אך ורק כדי להרוג. על המגמה החדשה הזאת התריע עוד לפני כן אלוף פיקוד הדרום, משה דיין, בפני מזכירות מפא"י (18 ביוני 1950). בדבריו ציין דיין שחל שינוי באופיה ובמידת אלימותה של תופעת ההסתננות.

בסיכומו של דבר לענייננו חשובה העובדה כי לאחר עירוב התחומים בין ההסתננות הכלכלית התמימה לבין ההסתננות האלימה קשה להפריד ולהבחין מהי המטרה הראשית ומהי המטרה המשנית בפעילות הזאת.⁴⁵

בניגוד לאמור, לגבי דפוס ההסתננות אחד אין חולקים כי מדובר בהסתננות שאיננה לאומית-פוליטית. מדובר בהסתננות לשם התיישבות מחדש בתוך שטחי מדינת ישראל. קשה להעריך את מספר המסתננים המדויק בקטיגוריה הזאת בשל מחסור בנתונים מהשנים הראשונות לקיום המדינה. אך בשנת 1949 דיבר שרת בכנסת על 25 אלף פליטים ערבים שחזרו לארץ-ישראל. ב-1952 ציטט ח"כ טובי פרסום ממשלתי, שעל-פיו נכנסו לארץ או שהיו בה באופן לא חוקי כ-41 אלף ערבים. גם לשיטתו של מוריס, נעים המספרים בין 30 ל-90 אלף פליטים שהסתננו בנסיבות האלה עד 1953. יש לציין כי התופעה הזאת הצטמצמה באופן ניכר לאחר 1950 בעקבות מהלכים שנקטה ישראל לצמצומה.⁴⁶

עדות נוספת למרכזיותה של תופעת ההסתננות שאינה פוליטית יש בדו"ח של מחלקת החקר במשרד החוץ לתקופה שבין 1 במאי 1951 ל-1 במאי 1952. הדו"ח, שהושתת בעיקרו על נתוני המודיעין של צה"ל, סיווג את פעולות ההסתננות לפי ארצות המוצא. על-פי הדו"ח, ההסתננות האופיינית ביותר מלבנון, חוץ מהסתננות לשם התנחלות, הייתה לשם שוד או הברחה על-ידי כנופיות מאורגנות. רוב המסתננים שעסקו בכך היו פליטים פלסטינים. ההסתננות מסוריה הייתה בעיקר למטרות הברחה, גניבת יבולים ואיסוף ידיעות. ההסתננות מירדן, שהייתה החמורה ביותר, נועדה בעיקר למטרות פליליות – גניבה, שוד והברחה. באשר לגבול המצרי, קובע הדו"ח, כי הסיבות

העיקריות להסתננות משם היו גניבה ושוד. הסתננות לשם נקמה הייתה נדירה. עוד מוסיף הדו"ח וקובע כי בצפון הנגב התרחשו גם הסתננויות לשם הברחות "טרנזיט" בין הגדה המערבית לרצועת עזה ולשם התיישבות מחדש בין רצועת עזה לגדה המערבית. נוסף על כך צוינו אף מספר הסתננויות לשם ריגול. מהדו"ח הזה עולה איפוא שסיבות כלכליות היו המניע העיקרי לתופעת ההסתננות בשנים 1951-1952.⁴⁷ בסיכומו של דבר, על-פי ההערכות נראה כי מאמצע 1948

היו 10-15 אלף הסתננויות לישראל מדי שנה. מספר ההסתננויות פחת בהדרגה לכ-4,500 מדי שנה בשנים 1955-1956. אף שמספר המסתננים למטרות חבלה מתוך מניעים פוליטיים הלך וגדל בשנות ה-50 המוקדמות והאמצעיות, מלמדים הנתונים הישראליים והעדויות הערביות על כך שרוב המסתננים בשנים 1949-1956 פעלו מתוך מניעים כלכליים או חברתיים. רובם באו לקחת בחזרה את חפציהם ואת יבוליהם ובשלב שני – כדי לגנוב. מעטים מהם היו מעורבים בהברחות. רבים יותר חצו את הגבול במטרה להתיישב מחדש או לבקר

מאז פשיטת צה"ל על עזה בפברואר 1955 שינו מדינות ערב באופן בסיסי את גישתן ביחס לסוגיית ההסתננות. את השינוי הזה הובילו המצרים

קרובים.⁴⁸

סיכום

בחינה של השאלה האם ישנו מרכיב לאומי פלסטיני בפעילות המסתננים מעלה כי באופן כללי יש לחלק את התשובה לשתי תקופות משנה מרכזיות: התקופה הראשונה מתחילה בשלהי מלחמת השחרור, ב-1948, ומסתיימת בנקודת המפנה, בפברואר 1955. התקופה השנייה מתחילה בפברואר 1955 ומסתיימת בכיבוש רצועת עזה בנובמבר 1956 על-ידי ישראל. כפי שעולה מהנתונים, התקופה הראשונה התאפיינה בעיקר בהסתננות שמניעה כלכליים-חברתיים. רק כ-10% מפעולות ההסתננות באותה התקופה ניתן לייחס – לפחות באופן חלקי – למניעים לאומיים פלסטיניים.

התקופה השנייה התאפיינה בהשתלטות מצרים ובעקבותיה אף ירדן על פעולות ההסתננות כדי לשרת את האינטרסים שלהן. שתי המדינות ניסו לרתום את הפעילות הפרטיקולרית-לאומית לצורכיהן, דהיינו הן ניצלו את כוח האדם הפלסטיני, שהיה חדור במוטיווציה לנקום ולפגוע במדינת ישראל, על מנת להקים יחידות צבא ששימשו כלי פוליטי בדיהן. בעקבות כך הפכו באותה התקופה המסגרות הלאומיות הפלסטיניות, דוגמת "הוועד הערבי העליון" ו"ממשלת כל פלסטין", לשוליות עוד הרבה יותר מכפי שהיו בתקופה הראשונה.

אולם זהו ניתוח טכני של העובדות היבשות – ניתוח הבוחן את המרכיב הפוליטי בכלל ואת שותפות המוסדות הלאומיים הפלסטיניים בפרט בתוך כלל ההסתננויות. ברצוני לטעון כי לניתוח זה יש להוסיף נדבך נוסף, והוא ההשפעה והתהודה שהייתה לפעילות החבלנית על האווירה הפוליטית באותה התקופה. שהרי מטרת הגורמים הפוליטיים הפלסטיניים הייתה לשמר את הסכסוך בעינו ולא לתת לסטטוס-קו להתקבע. נוסף על כך ידוע כי פעולת טרור נמדדת בתהודה שהיא יוצרת ולא בפגיעתה הממשית. אם כך, אף שמבחינה מספרית ההסתננות האלימה הייתה קטנה ביחס להסתננות הכלכלית-חברתית, הייתה לה

מטרת הגורמים הפוליטיים הפלסטיניים הייתה לשמור את הסכסוך בעינו ולא לתת לסטטוס-קו להתקבע

השפעה מרחיקת לכת על האווירה בארץ באותה התקופה. הדבר בא לידי ביטוי בכך שבעיני הציבור בישראל כל התקופה הנידונה נתפסת כתקופת הפדאין, דהיינו תקופה של הסתננויות אלימות בעיקרן. והרי ראינו שפעילות הפדאין עצמם הייתה אך פרק זמן קצר בלבד מכלל התקופה. לפיכך ניתן, לדעתי, לקבוע כי הגורמים הפוליטיים הפלסטיניים השיגו את מטרתם, לפחות בתקופה הראשונה עד פברואר 1955, אף שפעילותם הייתה מינורית ביחס לתופעת ההסתננות בכללה.

מקורות

1. בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל, 1949-1956**, תל-אביב, עם עובד, 1996, עמ' 44; זכי שלום, "מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות", **עיונים בתקומת ישראל**, א, 1991, עמ' 141; ברכה אורן, "ספק מסכנים ספק מסוכנים: המסתננים, החוק ובית המשפט העליון 1948-1954", **עיוני משפט**, כא, 2, 1998, עמ' 335, 339-338
2. מוריס, **שם**, עמ' 44, 47
3. דוד טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל**, קריית שדה-בוקר, אוניברסיטת בן-גוריון, תשנ"ח, עמ' 23
4. החלוקה להסתננות חברתית-כלכלית ולהסתננות פוליטית-צבאית יסודה בחלוקתו של בני מוריס בספרו **מלחמות הגבול של ישראל**. על פניו נראה כי לחלוקה המשטרית יש יותר אחיזה במציאות, משום שלכוחות הביטחון היה מגע בלתי אמצעי עם המסתננים ומן הסתם גם עם מניעיהם.
5. מוריס, **שם**, עמ' 51, 52, 56, 61
6. **שם**, עמ' 52-53
7. זכי שלום, **מדיניות בצל מחלוקת**, תל-אביב, מערכות, 1996, עמ' 12; זכי שלום, "מדיניות הביטחון השוטף", עמ' 142
8. מוריס, **שם**, עמ' 58
9. על ההסתננות הזאת נרחיב את הדיבור בהמשך, אולם כבר עתה אציין כי מבחינת מספר המסתננים הייתה זאת הפעילות הרחבה ביותר בשנים הראשונות שלאחר מלחמת השחרור
10. מוריס, **שם**, עמ' 54
11. מוריס, **שם**, עמ' 60, 61, 63, 64, 70
12. אהוד יערי, **מצרים והפדאין**, גבעת-חביבה, 1975, עמ' 9; מוריס, **שם**, עמ' 60, 71-72
13. יערי, **שם**, עמ' 9
14. יערי, **שם**, עמ' 10
15. קרי, המסתננים בפועל על סוגיהם השונים - הן מהסוג הכלכלי הפרטי והמאורגן והן מהסוג הפוליטי הפרטי
16. יערי, **שם**, עמ' 11
17. דוד טל, **שם**, עמ' 25; מוריס, **שם**, עמ' 50, 51, 71, 77-79
18. צבי אל-פלג, **המופתי הגדול**, תל-אביב, משרד הביטחון, 1989, עמ' 126; יערי, **שם**, עמ' 10
19. על יחסן של מדינות רוב להסתננות יורחב בהמשך. מוריס, **שם**, עמ' 56, 79-80; אל-פלג, **שם**, עמ' 127
20. מוריס, **שם**, עמ' 73, 75-76; יערי, **שם**, עמ' 21
21. יערי, **שם**, עמ' 10-11; מוריס, **שם**, עמ' 71
22. יערי, **שם**, עמ' 10-11; מוריס, **שם**, עמ' 79
23. יערי, **שם**, עמ' 11; טל, **שם**, עמ' 94
24. מוריס, **שם**, עמ' 78, 106; טל, **שם**, עמ' 173
25. מדובר על פעילות יזומה עוד לפני הקמתה של יחידת הפדאין ברצועת עזה.
26. מוריס, **שם**, עמ' 80
27. זכי שלום, **מדיניות בצל מחלוקת**, עמ' 19-20, 22
28. מוריס, **שם**, עמ' 100-101
29. אל-פלג, **שם**, עמ' 127; טל, **שם**, עמ' 100; יערי, **שם**, עמ' 13-14; מוריס, **שם**, עמ' 106
30. יערי, **שם**, עמ' 12, 14-15; טל, **שם**, עמ' 94

מוטה גור ולוחמי הנח"ל המוצנח בפתח משטרת לקליליה במהלך פעולת גמול - 10 אוקטובר 1956

31. בתאריך הזה החלו הירדנים, בעקבות לחץ מצרי, להקים אף הם יחידות פדאין.
32. מוריס, **שם**, עמ' 440-442. הראיה להצלחת הסורים והלבנונים לבלום את ההסתננות היא אי-ביצוע פעולות תגמול מצד ישראל נגד המדינות האלה בשל הסתננות. זאת בניגוד לפעולות התגמול שבוצעו בגזרה המצרית והירדנית.
33. מוריס, **שם**, עמ' 343, 365. על הכוחות הפלסטיניים שהוקמו ברצועת עזה על-ידי המצרים ראו סקירה מפורטת בספרו של אהוד יערי, **מצרים והפדאין**.
34. מוריס, **שם**, עמ' 356-357; יערי, **שם**, עמ' 19
35. מוריס, **שם**, עמ' 370-371
36. יערי, **שם**, עמ' 22; מוריס, **שם**, עמ' 366, 368; טל, **שם**, עמ' 223
37. מעניין לציין שישנה מחלוקת בין החוקרים לגבי מספר הנפגעים הישראליים כתוצאה מסדרת פעולות הטרור.
38. מרדכי בראון, **שערי עזה**, תל-אביב, עם עובד, 1992, עמ' 25, 141; מוריס, **שם**, עמ' 372, 379; טל, **שם**, עמ' 201, 242
39. יערי, **שם**, עמ' 24-25; בראון, **שם**, עמ' 145
40. מוריס, **שם**, עמ' 99
41. יערי, **שם**, עמ' 27-31. על חיסולו של חאפז ראו בהרחבה במקור של יערי.
42. מוריס, **שם**, עמ' 439, 471 - הערה 1. ראה לנזילות הנתונים אפשר למצוא בעדותו של ג'לאב פאשה, שאמד את מספר מקרי ההסתננות לתוך ירדן ב-1952 בכ-11,500. האומדן הזה אינו זהה לאומדן הישראלי.
43. אורן, **שם**, עמ' 340; מוריס, **שם**, עמ' 44
44. מוריס, **שם**, עמ' 69
45. מוריס, **שם**, עמ' 67-69, 440, 481 הערה 112; טל, **שם**, עמ' 25; שלום, **שם**, עמ' 13
46. מוריס, **שם**, עמ' 44-45; אורן, **שם**, עמ' 341
47. מוריס, **שם**, עמ' 64
48. **שם**, עמ' 439